

O'ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI JANRLAR TIZIMIDA ADABIY PARALLEL JANRI VA UNING NAZARIY ASOSLARI

Teshayeva Gulnoza Jamshidovna

*Tayanch doktorant
Buxoro davlat universiteti
Buxoro, O'zbekiston*

<https://orcid.org/0009-0003-5609-1108>

ANNOTATSIYA

Maqolada jahon adabiyotshunosligida adabiy tanqidchilik janrlari alohida bir tizim sifatida adabiy jarayonda, adabiyot taraqqiyotida muhim o'rin tutishi, jumladan, o'zbek adabiy tanqidchiligida ham ustuvor ahamiyat kasb etishi tahlil qilingan. Bu tizimda taqriz, maqola, adabiy portret singari adabiy parallel ham muhim o'rin egallaydi. Adabiy parallelida obyekt qilib olingan davr va unda yaratilgan asarlar tahlil qilinib, muayyan xulosalar chiqariladi. Adabiy tanqidning mustaqil janri bo'lgan adabiy parallel adabiyotni rivojlantirishda, adabiy jarayonni faollashtirishda katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga har bir adabiy parallel chuqur mantiqiy ildizga ega bo'lib, asosli, mulohaza va muhokamalar ilmiy-nazariy jihatdan puxta bo'lishi zarur. Shuni ta'kidlash joizki, matbuotning yuzaga kelishi adabiy tanqid janrlari rivojini tezlashtirdi, adabiy tanqid janrlari va uning turli ichki xillari taraqqiy topdi. O'zbek adabiy tanqidchiligi janrlar tizimida mustaqil janr hisoblangan adabiy parallelning o'ziga xos xususiyatlarini ochish, janr tabiatini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish, uning genezisini aniqlash, badiiyati va kompozitsion xususiyatlarini ilmiy asosda yoritib berish bugungi kunda tanqidchilik oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Ushbu maqolada adabiy parallelning genezisi, tabiati, uning yaratilishiga sabab bo'lgan omillar va ichki xillari o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligida yaratilgan adabiy parallellar misolida tadqiq qilingan. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, germeneytik va analitik tahlil usullaridan foydalanilgan. Maqolaning maqsadi o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligida adabiy parallel janrining tabiati va taraqqiyotini ilmiy jihatdan tadqiq etishdan iborat.

KALIT SO'ZLAR

Tanqidchilik janrlari, adabiy parallel, janriy xususiyatlar, binar tipologiya, trinar tipologiya, qiyosiy-tipologik metod, tarixiy-biografik asar, genezis, ilmiy-nazariy parallel, tarixiy-biografik parallel.

ЖАНР ЛИТЕРАТУРНОЙ ПАРАЛЛЕЛИ В СИСТЕМЕ ЖАНРОВ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ И ЕГО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Тешаева Гулноза Жамшидовна

*Докторант
Бухарский государственный университет
Бухара, Узбекистан*

<https://orcid.org/0009-0003-5609-1108>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию системы жанров литературной критики, которая играет важную роль в литературном процессе, в развитии литературы, вследствие чего ее изучению уделяется приоритетное внимание как в мировом, так и в узбекском литературоведении. В этой системе наряду с такими жанрами, как рецензия, статья, литературный портрет, важное место занимает литературная параллель. В статье

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Жанры литературной критики, литературная параллель, жанровые особенности, бинарная типология, тернарная

рассматривается период развития жанра литературной параллели, являющейся объектом изучения, и анализируются произведения, созданные в данных хронологических границах, на основании чего делаются определенные выводы. Литературная параллель, будучи самостоятельным жанром литературной критики, имеет большое значение для развития литературы и активизации литературного процесса. В то же время каждая литературная параллель имеет глубокую логическую основу и ее изучение требует основательных научно-теоретических дискуссий. Стоит отметить, что с появлением периодической печати ускорилось развитие жанров литературной критики, внутри литературно-критических жанров стали формироваться различные их разновидности. Раскрытие специфики литературной параллели, являющейся самостоятельным жанром в системе жанров узбекской литературной критики, научно-теоретическое исследование природы жанра, понимание его генезиса, научное освещение художественных и композиционных особенностей являются актуальными задачами, стоящими сегодня перед литературоведением. В данной статье на примере литературных параллелей, созданных в узбекском литературоведении и критике, исследуются генезис, природа литературной параллели, факторы, способствовавшие ее созданию, и ее внутреннее разнообразие. В процессе исследования использовались сравнительно-типологический, герменевтический и аналитический методы анализа. Цель статьи – научное исследование природы и особенностей развития жанра литературной параллели в узбекском литературоведении и критике.

типология, сравнительно-типологический метод, историко-биографический труд, генезис, научно-теоретическая параллель, историко-биографическая параллель.

LITERARY PARALLEL GENRE AND ITS THEORETICAL FOUNDATIONS IN THE SYSTEM OF GENRES OF UZBEK LITERARY CRITICISM

Teshayeva Gulnoza Jamshidovna

Doctoral student

Bukhara State University

Bukhara, Uzbekistan

gulnozateshayeva1999@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-5609-1108>

ABSTRACT

Genres of literary criticism in world literature as a separate system acquire an important place in the literary process and development of literature, including in Uzbek literary criticism. In this system, a literary parallel takes an important place, like a review, an article, a literary portrait. The period taken as an object in the literary parallel and the works created in it are analyzed and certain conclusions are drawn. Literary parallel, which is an independent genre of literary criticism, is of great importance in the development of literature and activation of the literary process. At the same time, each literary parallel has a deep logical root, and it is necessary to have reasonable, scientific and theoretical discussions. It is worth noting that the rise of the Press speeded up the development of genres of literary criticism genres, literary-criticism genres and its various internal types have developed. One of the urgent tasks is facing Uzbek literary criticism today, revealing the peculiarities of the literary parallel, which is considered an independent genre in the genre system, scientifically-theoretically researching the nature of the genre, identifying its genesis, highlighting its artistry and compositional features on a scientific basis. This article explores the genesis, nature of the literary parallel, the factors that led to its creation, and the case of literary parallels which was created in Uzbek literary studies and criticism. Comparative-typological, hermeneutic and analytical methods of analysis were used in the research. The purpose of the article is to scientifically research the nature and development of the literary parallel genre in Uzbek literary studies and criticism.

KEY WORDS

Genres of criticism, literary parallel, genre features, binary typology, trinary typology, comparative-typological method, historical-biographical work, genesis, scientific-theoretical parallel, historical-biographical parallel.

KIRISH

Adabiyotshunoslik singari adabiy tanqidchilikning ham o'ziga xos muhim xususiyatlari va taraqqiyot yo'llari mavjud. Adabiy tanqidchilikning janrlar tizimida muhim ahamiyat kasb etgan adabiy parallelning mustaqil janr sifatidagi o'rni, tarixi, kelib chiqishi, tabiati, rivojlanishi, shakllanish yo'llarini o'rganish muhim vazifalardan biri sanaladi. Chunonchi, o'zbek adabiy tanqidchiligida adabiy parallel ilmiy-nazariy jihatdan alohida tadqiq qilinmagan. Adabiy tanqidning mustaqil janrlaridan biri bo'lgan adabiy parallelda qiyosiy tahlil, xulosa chiqarish, umumlashtirish muhim o'rin tutadi. Zero, haqiqat qiyosda yaqqol namoyon bo'ladi. Bugungi kunda yaratilayotgan badiiy asarlarni komparativistika nuqtayi nazaridan o'rganish, tahlil qilish jahon tanqidchiligi va adabiyotshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, adabiy parallelning muosir adabiyot rivojiga, adabiy jarayonga ta'siri yuqoriligi, adabiy tanqidchilikda muhim ahamiyatga egaligi tufayli ham ilmiy-nazariy jihatdan qimmatga egadir.

ASOSIY QISM

“Barcha san’at turlarida bo’lgani kabi adabiy tanqid asarlarining o’z tuzilishi, ilmiy-ma’rifiy xususiyatlari, qo’llanish o’rni va bajaradigan vazifalariga ko’ra muayyan guruh va yo’nalishlari mavjud. Adabiy tanqidagi har bir janr o’ziga xos xususiyatlarga ega bo’lib, bir-biridan farq qiladi. Ularni tasnif etishda bu farqlar e’tiborga olinishi lozim. Birinchidan, tanqid janrlarini obyekt jihatidan tasnif qilish mumkin: taqrizda bitta asar obyekt qilib olinsa, obzor maqolada ma’lum bir davrdagi bir necha asar, muammoli maqolada maqsadidan kelib chiqib, ba’zan bir, ba’zan bir necha asar tahlilga tortilishi obyekt qilib olinishi mumkin” (Axmedova Sh., 2008, 3). Shu nuqtayi nazardan kelib chiqadigan bo’lsak, adabiy parallelni tanqidchilikning mustaqil janri sifatida o’rgangan rus olimi B.F. Yegorov parallel janrining muhim xususiyati sifatida tahlil qilinayotgan matnning hajmi va qamrov doirasini ko’rsatadi: “...qat’iy qilib aytganda, u (adabiy parallel) ni materialning qamrov kengligi bo’yicha tasniflangan janrlar guruhiga kiritish kerak: adabiy portret – bir yozuvchi haqidagi maqola, monografik taqriz – bir asar haqida, obzor – ko’plab yozuvchlarning ko’p asarlari haqida yozilsa, parallel – bir-biriga qiyoslanuvchi ikki yoki undan ortiq asar yoxud ijodkor haqida yoziladi” (Yegorov B., 1980, 193).

Adabiy parallel janrining xususiyatlarini ko’rsatib o’tishdan oldin janrning nomlanishiga diqqat qaratish zarur. Parallel – yunoncha “parallelos” so’zidan olingan bo’lib, “yonida boruvchi”, degan ma’noni anglatadi. Demak, janr mohiyatiga uning nomlanishi katta ta’sir ko’rsatadi Parallellik turli sohalarda mavjud. Adabiyotshunoslik, tibbiyot, etnografiya, tarixshunoslik, terminologiya, tilshunoslik, san’atshunoslik kabi fanning ko’plab sohalarida amalga oshirilgan tadqiqotlar bu fikrni dalillaydi.

Adabiy parallel ham adabiy tanqidchilikning mustaqil va o’zining spetsifik xususiyatlariga ega janri hisoblanadi. Mazkur janrning kelib chiqish ildizlari antik davrga borib taqaladi. Qadimgi yunon faylasufi, tarixchi va yozuvchisi Plutarxning “Qiyosiy hayotnomalar” tarixiy-biografik asarida mashhur yunon, rimlik davlat va siyosiy arboblari, notiq va ijodkorlarning hayot yo’li, xulq-atvori, turmush tarzi qiyosiy usulda yoritilgan. Bizgacha 46 muvoziy va 4 alohida hayotnoma yetib kelgan. Plutarxning mazkur parallellari tarixiy, psixologik, metodik parallellarning kelib chiqishi va taraqqiyotida muhim rol o’ynadi.

“Qiyosiy adabiyotshunoslik” o‘quv qo‘llanmasida (A. Qosimov, 2019, 84) mazkur asarga tipologik o‘xshashliklarni adabiy janr darajasiga ko‘targan asar, deya baho berilgan. Ammo aynan qanday janr ekanligi aniq aytilmagan. Mualliflar adabiy parallellarga tarixiy hikoyalar tarzida qaranlar.

Rus adabiyotshunosligida janrlar muammosini birinchi bo‘lib o‘rgangan L.P. Grossman tanqidchilik janrlarining 20 ga yaqin turlarini ko‘rsatar ekan, ularni uch xil tasnif qiladi: 1) tanqid usuli bo‘yicha (bunga esse, impression etyud, traktat, publitsistik tanqid, akademik taqriz, sharh maqola kiradi); 2) tanqidiy ishning ko‘rinishi yoki “adabiy turlar” bo‘yicha (bunga feleton, hikoya, xat, dialog, parodiya, pamflet kabilar kiradi); 3) obyektini qamrab olish kengligi va darajasi bo‘yicha (adabiy portret, obzor, taqriz, parallel, monografiya) (Yegorov B., 1980, 14). Tanqidchi L.P. Grossman rus mumtoz adabiyoti vakillaridan biri bo‘lgan B. Sumarokov faoliyatini tahlilga tortar ekan, uning ijodida munozarali bo‘lgan maqola, muhokama, dialog, analitik xat, nazariy epistol, filologik va grammatik etyud, satira, pamflet, tanqidiy hikoya, sharx, monografik taqriz, parodiya kabi janrlar qatorida adabiy parallelning ham muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi (Axmedova Sh., 2008, 27).

Adabiy parallelni tanqidchilikning mustaqil janri sifatida rus filologi va tanqidchisi B.F. Yegorov atroflicha o‘rgangan. Olim o‘zining “О мастерстве литературной критики: жанры, композиция, стиль” nomli tadqiqotining “Диалог и литературная параллель как жанры” bo‘limida adabiy parallelning janriy xususiyatlarini ko‘rsatadi va rus adabiyotidagi mazkur janrga kiruvchi asarlarni tahlil qiladi. B.F. Yegorov P.A. Vyazemskiyning “Derjavin haqida” maqolasini adabiy parallel janrining yorqin namunasi sifatida keltiradi. Shu bilan bir qatorda mashhur rus tanqidchi V.V. Belinskiy ilmiy faoliyatida ham adabiy parallel janriga mansub tadqiqotlar salmoqli o‘rin tutishini ta’kidlaydi.

Rus olimi V. Perxin “Go‘zallik va noqisliklarni kashf etish” (“Открывать красоты и недостатки”) asarida adabiy tanqidning asosiy janrlari sifatida taqriz, maqola, portret va nekrologni keltiradi va o‘z navbatida, boshqa janrlarni ularning tarkibiga kiritadi. Xususan, adabiy parallel muammoli maqola, yubiley maqola, maqola - maktub, maqola-esselar bilan birga maqolaning tarkibiy qismi sifatida o‘rganilgan (Mixaylova M., 2009, 69). V. Perxin adabiy parallelni qiyosiy taqriz, adabiy portret janriga yaqin qo‘ysa, B. Yegorov parallelning drammatik dialog bilan o‘xshash jihatlari ko‘pligini ta’kidlaydi. V.V. Perxin adabiy parallelga “mehnatni eng ko‘p talab qiladigan janr”, – deya baho bergan edi. Adabiyotshunosning fikricha, parallel tanqidchidan yozuvchining asarlari, matnlari, tarjimaiy holi va shaxsiyati haqida puxta bilimga ega bo‘lishni, ko‘plab aniq va mukammal taqqoslashni talab qiladi (Yegorov B., 1980, 193).

Yana bir rus adabiyotshunosi V.N. Krilov “Русская символистская критика конца XIX – начала XX века: генезис, традиции, жанры” monografiyasining bir bobinni adabiy parallel janrini o‘rganishga bag‘ishlagan. V.N. Krilov XIX asr oxiri – XX asr boshlarida adabiy parallel rus tanqidchiligi va adabiyotshunosligining turli yo‘nalishlarida faollashganini ta’kidlaydi va o‘sha davrda yaratilgan bir qator adabiy parallellarni tahlil qiladi.

V.N. Krilov adabiy parallelning janr va usul sifatida faollashishiga asosiy sabab qilib, simvolistlarning keng qiyoslash, turli tipologik aloqalarni o‘rnatish va adabiyotda o‘tmishdoshlarini izlashga bo‘lgan intilish kabi omillarni ko‘rsatadi. Adabiyotshunos adabiy parallelni ham mustaqil janr, ham usul sifatida tekshiradi. Parallelni janr sifatida

shakllantiruvchi asosiy omil qiyosiy tahlildir. Agar qiyoslash maqolani butunlay qamrab olsa, ustunlik qilsa, taqqoslanayotgan turli hodisalar o'rtasidagi bog'lanish ta'minlansa, demak, asarda adabiy parallel janr sifatida bo'y ko'rsatadi. Tanqidiy asarning faqat bir qismida qiyoslashdan foydalanilsa, parallel janr emas, usul sifatida baholanadi. Bunda qiyos usuli muallif uslubini, uning o'ziga xosligini ko'rsatish singari estetik vazifalarni bajaradi. V.N. Krilov adabiy parallelning eng asosiy janriy xususiyati sifatida qiyosiy tahlilni ko'rsatadi va asarlarida, asosan, rus simbolistlari yaratgan adabiy parallellarni tekshiradi.

Adabiy-tanqidiy qarashlar mumtoz matnlarda sinkretik, ya'ni qorishiq tarzda uchragan. Jumladan, bunday mulohazalar tarixiy yodnomalarda, esdalik tipidagi asarlarda, devonlarga yozilgan debochalarda, manolib-holotlarda, kichik lirik janrdagi asarlarda, dostonlarning maxsus boblarida, tazkiralarda, aruz, qofiya, ilmi bade' va sanoye'ga doir risolalar asosida chuqur tadqiq qilingan. O'zbek adabiyoti tarixi zamonaviy adabiyotning paydo bo'lishida muhim rol o'ynadi, mumtoz adabiyotshunoslik ham hozirgi adabiy tanqidchiligi rivoji, tanqid janrlarining shakllanishida muhim manba bo'lib xizmat qiladi. O'tmish adabiyotshunosligi muammolarini chuqur o'rgangan akademik B.Valixov jaev o'zbek mumtoz adabiyotida ham adabiy parallel xususiyatlari mavjud manbalar uchrashini ta'kidlaydi. Chunonchi, Sayfi Saroyining "Vasf-ul shuaro" deb nomlangan masnaviysida shoirning adabiy-estetik qarashlari o'z ifodasini topgan. Masnaviyda ijod maydoni bog' gulshaniga, shoirlar esa bulbul, zog', to'ti kabi qushlarga o'xshatiladi. Bunda istiora san'ati vositasida iste'dodli shoirlar, shaklbozlikka o'ch shoirlar va ko'chirmachi shoirlar nazarda tutilgan.

Alisher Navoiy ustози Nuriddin Abdurahmon Jomiyga bag'ishlab yozgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asarining II bobida ular o'rtasida yozilgan maktublardan birida Navoiy Xusrav Dehlaviy qalamiga mansub "Daryoyi abror", Abdurahmon Jomiyning "Lujjat ul-asror" qasidalari matlalarini keltirib ularni qiyoslaydi ushbu qasidalarga javoban yozilgan o'zining "Tuhfat-ul afkor" qasidasining matlasini keltiradi, qasidasining ustози tomonidan yuqori baholarga e'tirof etilganini ta'kidlaydi (Navoiy A., 2008, 20). Bundan ko'rinib turibdiki, Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin" asarida trinar tipologiya (uchlik qiyoslanish) hodisasi uchraydi. Bu esa adabiy parallel janriga xos xususiyat hisoblanadi.

"O'zbek tanqidchiligidagi janrlar majmuyi tarixan vujudga kelgan yaxlit tizim bo'lib, xilma-xil tipdagi tanqidiy asarlarning murakkab va o'ziga xos aloqalari hamda o'zaro ta'siri zahirida bunyodga kelgan. Janrlar tizimining shakllanish jarayoni tanqidiy tafakkur taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri hisoblanadi" (Nazarov B., 2012, 381). Barcha janrlar yaxlit ilmiy-adabiy tafakkur vositasi sifatida adabiyotning ravnaqi uchun kurashadi, ijodkor va uning asari haqida muayyan xulosalar chiqarishga intiladi, mushtarak ilmiy-adabiy tizimni vujudga keltiradi. Chunonchi, ushbu janrlar tizimida adabiy parallelga qaraydigan bo'lsak, uning quyidagi: ikki yoki undan ortiq badiiy asar yoki adabiy-nazariy muammo haqida fikr yuritib, qiyosiy xulosalar chiqarishi, shu orqali kitobxonning ikki obyektini qiyosiy-tanqidiy baholash va estetik didini shakllantirishga ko'maklashish kabi yetakchi janriy belgilari mavjud. Adabiy parallel janriy xususiyatlari jihatidan muammoli maqolaga ham o'xshab ketadi, ammo uning muammoli maqoladan farqi shundaki, muammoli maqolada adabiyotga oid bir muammo bir mutaxassis yoki tanqidchi tomonidan o'rta tashlanib, uning yechimi ko'rsatilsa, adabiy parallelda ayni muammo yuzasidan bir necha adabiy muammo ilmiy jihatdan tadqiq qilinadi. Qiyosiy-tipologik metod nafaqat adabiyot metodologiyasi sohasi,

balki adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, bibliografiya, matnshunoslik, manbashunoslik, tarjimashunoslik sohaları qatorida adabiy tanqid uchun ham muhim ahamiyatga ega va ular bilan chambarchas bog‘liq. Adabiy parallel janrida ham qiyoslash metodidan o‘rinli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo bunda faqat hodisalarning o‘xshashligi yoki farqlanishi aniqlanib qolmasdan, ularni tahlil va talqin qilish, ilmiy, adabiy, estetik ahamiyatini ham isbotlash zarur.

Adabiy tanqidchilikda parallel janrining yorqin namunasi sifatida mashhur sharqshunos Y.E. Bertelsning “Navoiy va Attor” monografiyasini keltirish mumkin. Mazkur tadqiqotda Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” va Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asarlari qiyosiy-tipologik usulda tahlil qilingan. Olim Navoiyning “Lison ut-tayr” asari Attor “Mantiq ut-tayr”ining tarjimasi emas, balki o‘ziga xos original doston ekanligi ko‘plab misollar asosida dalillangan. Turkiy adabiyotning forsiy adabiyotga bog‘liq ekanligi, bu ikki adabiyot asrlar davomida bir-biridan oziqlanib, rivojlanganligi ma‘lum. Biroq ayrim g‘arblik adabiyotshunoslar Sharq adabiyotining tahlilida G‘arb badiiy asarlarini baholashda qo‘llanilgan o‘lchovlardan foydalanganlar va Sharqdagi adabiy an‘anani to‘g‘ri tushunmay, Navoiyni “taqlidchi”, “tarjimon” deb ataganlar. Y.E. Bertels tadqiqotining kirish qismida yuqorida keltirilgan masalalarga oydinlik kiritar ekan, “tarjima” terminini Sharq adiblari asarlariga nisbatan juda ehtiyotkorlik bilan qo‘llanilishi kerakligini, chunki uning ma‘nosi Sharq adabiy shakllariga har doim ham mos kelavermasligini ta‘kidlaydi. Tadqiqotchi dostonlarni qiyosiy-tipologik metod asosida tahlil qilgan holda quyidagi farqli jihatlarni keltiradi:

Yozuvchi va adabiyotshunos Xurshid Do‘stmuhammadning “Jon Milton va Abdulla Qodiriy: “Areopagitika”dan “Diyori Bakr”ga qadar” maqolasi ham adabiy parallelning namunasi hisoblanadi. Maqolada muallif ingliz shoiri va publitsisti Jon Milton va buyuk o‘zbek yozuvchi va publitsisti Abdulla Qodiriy o‘rtasidagi o‘xshashlik va o‘ziga xosliklarni tahlilga tortadi. Maqolaning kirish qismida X. Do‘stmuhammad ikkala ijodkorning bolalik yillari va ta‘lim jarayonlari haqida fikr yuritadi. Ularning o‘qish, intilishga, bilim olishga intilishlari va dunyo kezishga bo‘lgan imkoniyatlari qiyoslanadi. Ikkala ijodkor ham sa’y-harakatlari tufayli o‘z davrining ilg‘or, ziyoli kishisiga aylanishi faktlar orqali asoslanadi. Jon Milton ham, Abdulla Qodiriy ham ijodining dastlabki pallasida matbuot, publitsistika bilan qizg‘in shug‘ullanishlari, ular ishongan tuzumning oxir-oqibat puch asoslarga qurilganligi, davr sharoitlari o‘zaro solishtiriladi. Keyingi qismda esa J. Miltonning “Areopagitika” va A. Qodiriyning “Diyori Bakr” to‘plamiga kirgan kichik asarlari tahlilga tortiladi (Do‘stmuhammad X., 1990).

Adabiy parallel janri ham mustaqillik davrida zamon talablariga binoan o‘z maqsad va vazifalari jihatidan yangilanib bormoqda, mumtoz adabiyotimizga e‘tibor kuchaymoqda. Shu bilan bir qatorda, o‘zbek adabiyoti namunalarini jahon adabiyoti kontekstida o‘rganish boshlandi. Tanqidchi va adabiyotshunos Suvon Melining “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasida nashr etilgan “Mushtarak uchlik” (Meli S., 2012) deb nomlangan maqolasi ana shunday xususiyatga ega adabiy parallelga misol bo‘la oladi. Maqolada muallif Aflotun, Pushkin va Hamid Olimjonning she‘rlarini o‘zaro qiyoslaydi, ularning mushtarak va farqli jihatlarini ko‘rsatib o‘tadi va qiyoslanayotgan ikkilik yoniga uchinchi hodisaning qo‘shilishi ikki hodisa qiyosida mavjud bo‘lmagan, faqat uchlik qiyosi natijasida tug‘iladigan ma‘no va

qonuniyatlarni tahlil qiladi. Maqolada Suvon Meli qiyoslash natijasida kelib chiqqan umumiy xulosalarini keltiradi. “Mushtarak uchlik” maqolasi ikkidan ortiq obyektning o‘zaro farqli va umumiy jihatlarining tadqiq qilinishi, ularning o‘ziga xos jihatlarining ochib berilishi, qiyoslash natijasida ilmiy xulosalarning chiqarilishi uning adabiy parallel janrining namunasi sifatida tahlil qilishimizga asos bo‘ladi. Demak, istiqlol davri tanqidchiligida ijtimoiy tahlil qatori mikroanaliz, qiyosiy-tarixiy talqinning kuchayib borayotganligini ham kuzatishimiz mumkin.

Mustaqillik davri o‘zbek adabiy tanqidchiligiga xos yana bir xususiyat shuki, bu davrga kelib ilg‘or jahon adabiyoti va tanqidchiligining milliy tanqidchiligimizga ta‘sirining kuchayganligi bo‘ldi. Mazkur xususiyat adabiy parallel janriga mansub asarlarda ham o‘z aksini topdi. Jumladan, Muhammadjon Xolbekovning “Shekspir va Marlo” maqolasida (M.Xolbekov, 2008) ikki buyuk ingliz dramaturglarining hayot va ijod yo‘llari biografik metod orqali qiyoslangan. Bundan tashqari ular yaratgan tragediyalarning mushtarak va tafovutli jihatlarini tahlil qilingan.

Ko‘rinadiki, adabiy tanqidning boshqa janrlari singari adabiy parallel ham rivojlanib bormoqda. Istiqlol davri adabiyotshunosligi va tanqidchiligida adabiy parallel janri sho‘ro davrida yaratilgan parallellardan janr imkoniyatlarining kengayganligi, tadqiqot obyekti qamrov doirasining o‘sganligi, jahon adabiyoti konteksti doirasida ish ko‘rishi, san‘atning boshqa turlari bilan integratsiyalashuvi kabi xususiyatlar bilan farq qiladi. Janrning davrlar osha taraqqiy topishi esa uning yashovchanligini belgilab beradigan muhim omil sanaladi.

O‘zbek adabiy tanqidchiligida yaratilgan adabiy parallellarni xarakteri va mazmun-mohiyatiga ko‘ra quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. Tarixiy-biografik adabiy parallel.
2. Ilmiy-nazariy adabiy parallel.

Tarixiy-biografik adabiy parallel janrida qiyoslanuvchi obyekt sifatida ijodkor biografiyasi turadi. Ammo bunda ijodkor biografiyasidan faqat axborot berish sifatida foydalanmaydi, balki ijodkor biografiyasidan asarlarning mazmun-mohiyatini to‘liqroq ochishga harakat qiladi. Shuningdek, ijodkor hayoti va faoliyatini atroflicha qamrab olishga qaratiladi.

Ilmiy-nazariy adabiy parallellarda ilmiy tahlil, o‘rganilayotgan adabiyot namunalari adabiyotning nazariy qonun-qoidalarini nuqtayi nazaridan yondashish, ilmiy-nazariy umumlashmalar chiqarish xususiyatlari yaqqol ko‘zga tashlanadi, adabiy jarayonning muayyan qismi, adiblar faoliyati, milliy yoki jahoniy adabiyot taraqqiyoti, uning muayyan tadrijiy bosqichlarini ilmiy-estetik masalalar doirasida o‘rganadi, zarur xulosalar chiqarib, muammoni yechish usullari ishlab chiqiladi yoxud yechimga olib boruvchi yo‘l tanlanadi. To‘g‘ri, adabiy parallelni barcha turlarida ham ilmiy-nazariy tahlil va umumlashmalar chiqarish xususiyati yetakchi o‘rin tutadi, ammo biografik adabiy parallellarda, asosan, ijodkor hayot yo‘liga jiddiy e‘tibor qaratiladi, adabiy tur va janrlar tahliliga bag‘ishlangan adabiy parallellarda esa janrlar tadriji asosida ilmiy-nazariy xulosalar chiqariladi.

M.M. Baxtin: “Janr adabiyot taraqqiyotining har bir yangi bosqichi va shu janrga mansub har bir asarda qaytadan tug‘iladi, yangilanadi. Janr hozir bilan yashaydi, biroq hamma vaqt o‘zining o‘tmishi, ibtidosini yodda tutadi. Janr – ijodiy xotiraning adabiyot taraqqiyoti jarayonidagi vakilidir” (Baxtin M., 2002, 120), –

deya yozganida mutlaqo haq edi. Shu kabi, adabiy parallel janri ilk kurtaklari antik davr adabiyotidan boshlanadi. Mumtoz adabiyotimizda ham adabiy parallelning janriy xususiyatlari bor bo'lgan manbalar uchraydi. Asrlar davomida taraqqiy etib, o'zgarishlarga uchragan adabiy parallel janri han bugungi kunda rivojlanishdan to'xtagani yo'q. Adabiy parallel badiiy adabiyotda ham, adabiyotshunoslikda ham uchraydigan, ammo janriy xususiyatlari o'zbek adabiyotshunosligida kam tadqiq etilgan janrlardan biridir. Uning antik adabiyotda uchrashi ildizlari juda qadimiyligini ko'rsatadi.

XULOSA

Xullas, adabiy parallelda farqli va mushtarak jihatlarni izchil tahlil qilish, xulosa chiqarish, umumlashtirish, nuqtayi nazarni aniq va dalillar asosida ifodalash hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yaratilayotgan har bir adabiy parallelda qiyoslanuvchi obyektlardagi qiyoslash mantiqiy jihatdan asosga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari, asosli, mulohaza va muhokamalari ilmiy-nazariy jihatdan pishiq bo'lishi adabiy parallelning ilmiy-tanqidiy qiymatini oshiradi. Demak, parallel ham adabiyot rivojida boshqa janrlar singari muhim o'rin tutadi, uni monografik yo'sinda tadqiq etish muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi. Adabiy parallel janri bir tizim sifatida mavjud ekan, ularning o'zi mavzusi, maqsadi, tabiatiga ko'ra bir necha ichki turlarga bo'linadiki, ularning ham alohida tadqiq etilishi lozimligi ayonlashadi. Chunki nasr tadqiqiga, she'riyatni umumlashtiruvchi, dramaturgiya sohasiga, bolalar adabiyoti, adabiy tanqid rivojiga bag'ishlangan juda ko'plab adabiy parallellar yaratilganki, ularni tasniflash, guruhlarga ajratib o'rganish kelgusida amalga oshirilishi joiz bo'lgan tadqiqotlar sirasiga kiradi. Shu bois adabiy parallel janri adabiy tanqidning asosiy, yetakchi qismlaridan biriga aylanishiga shak-shubha yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. Ziyo.uz kutubxonasi.
2. Ахмедова Ш. Танқидчи маҳорати. – Бухоро, 2013.
3. Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. – Тошкент: Фан, 2008.
4. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7 т. Т.6. – М., 2002.
5. Дўстмуҳаммад Х. Жон Милтон ва Абдулла Қодирий: “Ареопагитика”дан “Диёри Бакр”га қадар // Шарқ юлдузи, 1990. – № 2.
6. Егоров Б. О мастерстве литературной критики: жанры, композиция, стиль. – Ленинград: Сов. Писатель, Ленинградское отд-ние, 1980.
7. Крылов В.Н. Русская символистская критика конца XIX- начала XX века: генезис, традиции, жанры. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2005. – 268 с.
8. Михайлова М.В. Литературная критика: эволюция жанровых форм. – М., 2009.
9. Meli S. Mushtarak uchlik // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2014. – № 16.
10. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
11. Холбеков М. Шекспир ва Марло // Шарқ юлдузи, 2008. – № 1.
12. Qosimov A va bosh. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – Toshkent: Akademyanashr, 2019.

REFERENCES

1. Alishir Navoi. Khamsat ul-mutahayyirin. www.Ziyo.uz library.
2. Akhmedova Sh. (2008) Genres of Uzbek literary criticism. – Tashkent: Science
3. Akhmedova Sh. (2013) Critical skills. – Bukhara
4. Baxtin M.M. (2002) Collected works in 7 volumes. V.6. – M.

5. Dostmuhammad Kh. (1990) John Milton and Abdulla Kadiri: From "Areopagitika" to "Di-yori Bakr" // Eastern star. issue 2.
6. Egorov B (1980) On the skill of literary criticism: genres, composition, style.– Leningrad: Sov. Pisatel, Leningrad
7. Krylov V.N. (2005) Russian symbolist criticism of the late XIX-early XX century: genesis, traditions, genres. – Kazan: Kazan flour. - 268 p.
8. Mikhailova M.V. (2009) Literature criticism: evolution of form of genre. – M.,
9. Meli S. (2014) Common triplet // Literature and art of Uzbekistan, issue 16.
10. Nazarov B., Rasulov A., Kahramonov Q., Akhmedova Sh. (2012) History of Uzbek literary criticism. – Tashkent: Publishing House Cho'lpon.
11. Kholbekov M. (2008) Shakespeare and Marlo //Eastern star, issue 1.
12. Kasimov A. and others. (2019) Comparative literary studies. – Tashkent: Akademnashr.